

izvirni znanstveni članek
prejeto: 1999-08-27

UDK 341.34(=450):94(100)"1944/1947"

ITALIJANI V VOJNEM UJETNIŠTVU V JUGOSLAVIJI 1944-1947

Nevenka TROHA

Institut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
e-mail: nevenka.troha@guest.arnes.si

IZVLEČEK

V razpravi avtorica obravnava vprašanje Italijanov v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji. Ugotavlja, da jih lahko razdelimo na tri kategorije - Italijane, okupacijske vojake v Jugoslaviji, ki so bili po septembru 1943 v nemškem ujetništvu, na območju Julijske krajine maja 1945 zajete pripadnike oboroženih enot in bivše nemške ujetnike, ki so jih zajeli v tranzitu preko Jugoslavije. Jeseni 1945 je bilo v jugoslovanskem ujetništvu okrog 17.000 Italijanov, februarja 1947 le še tisoč, do septembra 1947 (uvelejitve mirovne pogodbe) pa so bili izpuščeni skoraj vsi.

Ključne besede: vojni ujetniki, slovensko-italijanski odnosi, vojno nasilje, druga svetovna vojna

ITALIANS AS POW'S IN YUGOSLAVIA DURING 1944-1947

ABSTRACT

In her treatise the authoress deals with the question of Italians as prisoners of war in Yugoslavia and reaches the conclusion that they can be separated into three categories: Italian occupational soldiers in Yugoslavia who were after September 1943 prisoners of the Germans, members of the armed forces captured in May 1945 in the Giulia region, and former prisoners of the Germans captured during their transit through Yugoslavia. In the autumn of 1945 there were some 17,000 Italians held as prisoners in Yugoslavia, in February 1947 there were only about 1,000, while by September 1947 (when the Peace Treaty came into force) almost all of them were released.

Key words: POW's, Slovene-Italian relations, wartime violence, second world war

V slovenskih arhivih je o vprašanju Italijanov v jugoslovanskem vojnem ujetništvu malo gradiva, saj je bilo gradivo Ozne Trst (razen drobcev, ki so se ohranili v drugih fondih) in jugoslovanske armade (z gradivom vojaških sodišč) prepeljeno v Beograd in ni dostopno. Nekaj gradiva je bilo uničenega. Tako je bila po ukinitvi delovanja odseka za vojne ujetnike pri Ministrstvu za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije v skladu z navodili uničena dokumentacija o taboriščih vojnih ujetnikov. Ohranjeno je le zaključno poročilo, a samo za nemške ujetnike. Posamezne dokumente najdemo v fondih Arhiva Republike Slovenije (AS) v dislociranih enotah I (bivši zgodovinski arhiv Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije), II (bivši arhiv Inštituta za novejšo zgodovino) in III (bivši zgodovinski arhiv Ministrstva za notranje zadeve) ter v arhivu Ministrstva za pravosodje (AMP). Podatki o posameznih fondih so razvidni iz opomb. Ohranjeni so tudi nekateri sekundarni viri, npr. podatki o izpustitvah na osnovi amnestije iz poletja 1948. Več gradiva o vprašanju vojnih ujetnikov je v italijanskih arhivih. V razpravi uporabljam gradivo iz Zgodovinsko-diplomatskega arhiva italijanskega zunanjega ministrstva (Archivio storico-diplomatico del Ministero degli affari esteri, ASDMAE).

Italijane v jugoslovanskem vojnem ujetništvu med letoma 1944-1947 lahko razdelimo na tri skupine. Prvo, tudi po italijanskih ocenah manjšo, predstavljajo maja 1945 na območju Julijske krajine zajeti pripadniki vojaških, paravojaških in policijskih enot. Ti so bili deloma že prej, zlasti pa pred umikom jugoslovanske armade iz Cone A Julijske krajine, kolikor niso bili pred tem usmrčeni ali pa izpuščeni, prepeljani v Cono B ali pa v Jugoslavijo (ASDMAE 1). Drugo, največjo skupino predstavljajo italijanski vojaki, ki so bili po kapitulaciji Italije zajeti na jugoslovanskih tleh, bili nato v nemškem ujetništvu in so postopoma, kot se je osvobajala Jugoslavija, prehajali v jugoslovansko ujetništvo. Med njimi je bilo tudi nekaj civilistov, ki so bili uslužbenci italijanskih podjetij na jugoslovanskih tleh. Obenem pa se je velik del italijanskih vojakov, ki so se septembra 1943 nahajali na ozemlju Jugoslavije, priključil jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju in so se do konca vojne borili v posebnih italijanskih partizanskih enotah, nekateri pa tudi v jugoslovanskih. Tretjo skupino pa predstavljajo italijanski vojaki, nemški ujetniki v Nemčiji in drugih okupiranih državah, ki so se prek Jugoslavije vračali domov, a so jih jugoslovani zajeli.

Vsi ti so bili pridržani kot pripadniki oboroženih enot Italije, države, ki je bila do septembra 1943 okupator. Kot so poudarjale jugoslovanske oblasti, so bili zato dolžni, da sodelujejo pri obnovi države, ki so jo pred tem porušili (AS I, 1). Italijanska vlada, ki je poudarjala pomembno udeležbo Italijanov v jugoslovanskih partizanskih enotah, pa je menila, da Jugoslavija ni imela pravice pridržati kot vojne ujetnike državljane države, ki je imela status sobojevnice (cobelligerante). Izjema naj

bi bile le enote Saloske republike (Repubblica sociale Italiana, RSI), ki so se aktivno borile proti jugoslovanskim enotam. Jugoslovanske oblasti naj bi zato kršile določila OZN in mednarodnega prava (ASDMAE 1; ASDMAE 2; ASDMAE 3).

Jugoslovanske oblasti, ki so posebej poudarjale pomen doslednega kaznovanja vseh vojnih zločincev, so takoj po osvoboditvi in zasedbi v Julijski krajini (in Benečiji) aretirale več tisoč ljudi, Italijanov, Slovencev, Hrvatov in drugih. Aretacije pripadnikov oboroženih enot so potekale v skladu z navodili jugoslovanskega vodstva, da so vse nemške in kolaborantske enote, ves policijski in upravni aparat sovražna in okupatorska vojska. V skladu s temi navodili so bili kot okupatorska vojska razumljeni tudi vsi, ki so nastopali proti "jugoslovanski armadi osvoboditeljci", torej tudi pripadniki italijanskega osvobodilnega gibanja, ki se niso strinjali z jugoslovansko zasedbo (AS I, 2; AS I, 3; AS I, 4; AS I, 5; AS I, 6; AS I, 7). Aretacije pripadnikov oboroženih enot so praviloma izvajale enote jugoslovanske armade, pa tudi Ozna in po njenih navodilih Narodna zaščita.

Italijanske oblasti so ob teh dogodkih poudarjale, da naj bi imele jugoslovanske kot zasedbene oblasti v Julijski krajini (naj spomnim, da je do mirovne pogodbe Italija še vedno segala do rapalske meje) pravico aretirati le tiste, ki so se aktivno borili proti njihovim enotam, torej le nemško vojsko in enote RSI, in jih obravnavati kot vojne ujetnike. Jugoslovanske oblasti pa naj bi aretirale tudi mnoge, ki so sami prišli izročiti orožje, tiste, ki so sodelovali v vstaji v Trstu (finančne stražnike, pripadnike Mestne straže - Guardia di finanza, Guardia civica), tudi italijanske partizane, ki so nosili britanske uniforme, vojake, ki se niso priključili enotam RSI, ranjence v vojaških bolnicah in izpuščene iz nemškega ujetništva (ASDMAE 2).

Kljub pomanjkanju arhivskih virov lahko skoraj z gotovostjo ugotovimo, da je bila nadaljnja usoda posameznika odvisna od tega, ali je bil osumljen fašističnega delovanja ali pa sodelovanja pri vojnih zločinih, pri čemer je bila krivda razumljena zelo široko. Namestnik načelnika Ozne za IX. korpus Jože Sluga je konec aprila 1945 poudarjal: "Vprašanje doslednega kaznovanja vojnih zločincev postaja v zvezi z borbo med pristno in laži demokracijo eno najvažnejših vprašanj... Primer pobega generala Roatte v Italijo nam dovolj jasno kaže nevarnost, ki se skriva v nedoslednem zasledovanju vojnih zločincev. Reakcija gre v tem vprašanju še dalje: pojavljajo se vedno novi načrti v tem, kako je treba z razumevanjem in usmiljenjem pristopati h kaznovanju Hitlerja in njegovih zločinskih pomagačev... Z okupatorjem ni pogajanj, ni premirja. S tistimi, ki niso krivi večjih zločinov, bomo postopali kot z vojnimi ujetniki, pri tem je treba razviti največjo budnost." (AS III, 1).

Praviloma sta ujetnike najprej zaslišala Ozna in vojaško sodišče. Vojnih zločinov osumljeni pripadniki oboroženih enot (dokaz za krivdo je bila tudi že

pripadnost nekaterim enotam¹) so skupaj s civilisti prešli v njuno pristojnost,² ostali pa so bili preko območnih vojaških poveljstev poslani v taborišča vojnih ujetnikov. Naj ob tem poudarim, da je bilo takšno ravnanje sicer pravilo, zaradi nejasnosti in nedoslednosti navodil pa je prihajalo do izjem. Več pripadnikov oboroženih enot, ki bi morali dobiti status vojnih ujetnikov, je bilo usmrčenih v nekaj dneh po aretaciji.³ Jugoslovanska vojska je ob osvoboditvi Julijske krajine zajela tudi veliko nemških vojakov. Z njimi so ravnali podobno kot z ostalimi zajetimi in so bili po zaslišanju preko območnih vojaških poveljstev poslani v ujetniška taborišča ali pa v zapore Ozne.

V nadaljevanju navajam enega od redkih dokumentiranih primerov. Senat pri Komandi mesta Tolmin Vojškega sodišča Tržaškega vojnega področja je 20. maja 1945 obveščal Komando mesta Tolmin, da jim pošiljajo "aktivne pripadnike be-ga" (dopisu je priložen seznam 18 oseb), ki sta jih zaslišala Ozna in tamkajšnje vojaško sodišče. Komandi mesta naročajo, da morajo te ljudi poslati v ujetniško taborišče oziroma v kazenske bataljone domobrancev, če so ti ustanovljeni, in da jih obvestijo, kje se aretiranci nahajajo. Te podatke potrebujejo, "če bi tukajšnje sodišče, v slučaju kakega novega obremenilnega materiala aretirane zopet privedlo v preiskovalni zapor. Isto tako Vas naprošamo, da v čim večji meri zastražite aretirance bodisi v taborišču ali na delu." (AS II, 6). Teh 18 ujetnikov je bilo nato preko Komande mesta Ajdovščina napotenih v kazenski bataljon (AS II, 7; AS II, 8).

Konec junija 1945 je pri komandi Tržaškega vojnega področja v Vipavi deloval odsek za vojne ujetnike, ki je bil zanje na tem območju edini pristojen in na katerega se je moral obrniti vsakdo, ki je hotel najeti ujetnike za delo. Ujetnikov niso smeli zaposliti v kuhinjah ali v skladiščih hrane. Brez straže je oddelek oddal največ štiri ujetnike, ki so bili nato pod stražo zainteresiranega, ki je zanje prevzel tudi vso odgovornost. Za večje število ujetnikov pa je odsek priskrbel posebno stražo (AS II, 9). Po podatkih italijanskega notranjega ministrstva jeseni 1945 naj bi ujetnike, ki so bili na območju Vipave, torej Cone B Julijske krajine, prepeljali v Jugoslavijo. (ASDMAE 4).

Med Italijani v jugoslovanskem vojnem ujetništvu, ki so jih zajeli v Julijski krajini, je bilo največ pripadnikov

raznih vej italijanske policije, zlasti karabinjerjev in finančnih stražnikov. 2. maja 1945 sta bila zajeta dva oddelka finančnih stražnikov po dvesto mož iz kasarn na Campo Marzio in na Via Udine v Trstu. Ti finančni stražniki, ki so bili med nemško okupacijo zadolženi za čuvanje pristanišča, so med vstajo zasedli javne zgradbe (pošto, radio) in naj bi sodelovali z Jugoslavlani ob njihovem vpadu v mesto, zato so jih italijanske oblasti navajale kot pripadnike Odbora narodne osvoboditve (Comitato di liberazione nazionale, CLN) (ASDMAE 5).

Zajeti finančni stražniki so doživeli različno usodo. Medtem ko je bila večina tistih iz kasarne na Campo Marzio verjetno že nekaj dni po aretaciji usmrčena (Caduti, dispersi, 1991; Troha, 1999, 291-293), so ostale prepeljali v taborišče vojnih ujetnikov v Borovnici pri Ljubljani. Ohranjen je nedatiran seznam, na katerem je 31 imen (AS I, 10). Nekaj jih je v tem taborišču, v katerem so bile v prvih mesecih zelo slabe razmere, umrlo. Ostali so bili na osnovi posebnega sklepa o izpustitvi tržaških finančnih stražnikov kmalu izpuščeni.⁴

Italijanski viri za konec junija 1945 poročajo, da se je dotlej vrnilo 20 finančnih stražnikov, ostalih 150 naj bi bilo zaprtih v Borovnici. V poročilu 8. julija 1945 pa je navedeno, da jih je v ujetništvu 300 (ASDMAE 6; ASDMAE 7). Naslednja skupina tržaških finančnih stražnikov se je iz Borovnice vrnila 14. julija 1945. Dan poprej naj bi jim partizanski polkovnik sporočil, da bodo spustili okrog tisoč ujetnikov, ki naj bi jim naslednje dni sledili drugi (ASDMAE 8). Jugoslovanski obveščevalec je sredi julija 1945 poročal: "Iz taborišč v Jugoslaviji so se vrnil skoraj vsi (fašistični) finančni stražniki "Guardia Repubblicana" iz Trsta, ki so bili aretirani v kasarnah Via Udine 40 in 81 v Trstu 2. maja, ker so bili zasačeni z orožjem. Zadržani pa so bili tisti, ki so bili aretirani v kasarni Campo Marzio. Govorijo o nečloveškem mučenju s strani Slovencev in partizanov." (AS I, 12). Da so bili do konca julija 1945 izpuščeni skoraj vsi finančni stražniki, posredno izvemo tudi iz dopisa Mestnega osvobodilnega sveta Trst Komandi vojnih taborišč v Ljubljani, poslanega 29. julija 1945: "Glede na to, da vse finančne straže so bile izpuščene na svobodo iz vojnih taborišč, prosimo, da se pregleda zadevo gospoda Alojza Burla, ki ni bil izpuščen, ker se je nahajal v bolnici in, ako ne obstajajo posebne ovire, da se ga izpusti na svobodo." (AS I, 13).

1 V seznamih osumljenih najdemo navedbe, kot so: skvadrasti, SS, sodelavci SS, vohuni SS, Landschutz, policijski agenti, OVRA, člani X MAS, fašistična milica, črne brigade, banda Collotti, udeleženci akcij čiščenje terena (rastrellamenti). (AS II, 1; AS II, 2; AS I, 8; AS I, 9).

2 Ozna je bila pooblaščenca, da je vodila preiskave v vseh kazenskih zadevah proti NOB in njenim pridobitvam, uničenju ali slabitvi Demokratske federativne Jugoslavije, jugoslovanske armade, ljudske oblasti, pomoči protinarodnim elementom, agentom, sovražnikovim organizacijam in skupinam, spijonaži, terorizmu, agitaciji in propagandi proti ljudski oblasti. Javni tožilec je imel šele po začasnem navodilu z dne 27. julija 1945 pravico spremljati postopek preiskave (AS II, 3; AS II, 4; AS II, 5).

3 Poleg obširne italijanske literature o t. i. vprašanju fojb (pregled je v Foibe (1997) in v Spazzali R. (1990)) glej Troha N. (1997), Troha N. (1999, 43-72); Troha N. (1999 a).

4 Vsebinska skiepa mi ni znana. O njem piše 2. novembra 1945 predsednik PNOO France Bevk (AS I, 11).

Izpustitve finančnih stražnikov marsikdo, ki je podpiral Jugoslavijo, ni sprejel z naklonjenostjo, saj so mnogi finančni stražniki, vendar ne ti, ki so bili zadolženi za čuvanje tržaškega pristanišča, sodelovali pri požigih vasi na Krasu. Poleg tega so po izpustitvi iz jugoslovanskega ujetništva širili govorice o nečloveškem mučenju, ki so ga morali prestopiti. Ljudje, ki so podpirali priključitev k Jugoslaviji, so bili nezadovoljni tudi s številnimi drugimi izpustitvami iz taborišč in zaporov. Jugoslovanski obveščevalec je poročal: "Ljudstvo v Trstu se sedaj sprašuje, zakaj so se ti elementi izpustili, zakaj so oni toliko žrtvovali, če so vendar na svobodi fašisti, squadristi, kolaboracionisti, republikini, špijoni in mučitelji. Iz taborišč prihajajo celo taki, ki so sodelovali v akcijah proti partizanom na Krasu in v Istri. Lahko se zgodi, da bomo spet videli bataljon M. Tako govori in komentira ljudstvo povratak raznih elementov iz taborišč." (AS I, 12).

Tako italijanska stran kot tudi projugoslovanske organizacije v Julijski krajini so bile prepričane, da so tudi preostali finančni stražniki (iz kasarne na Campo Marzio) še vedno v vojnem ujetništvu, in so zato posredovale zanje. V dopisu komandi taborišča Škofja Loka 5. oktobra 1945 dr. Ivko Pustišek sporoča, da so bili ob osvoboditvi Trsta v vojašnici na Campo Marzio zajeti številni finančni stražniki. Komandi so že poslali delni seznam, medtem ko jim preostalih 38 imen ni bilo poznanih. Pustišek nadaljuje: "Prosim vas, da slučajne te ujetnikov vzamete čim prej v pretres ter jih, v kolikor ni proti njim konkretnih obtožb, izpustite." (AS I, 14). 11. oktobra 1945 je zanje posredoval javni tožilec za Slovensko primorje in Trst Stanko Peterin, ki je imel podatke, da se ti, verjetno že maja 1945 usmrčeni finančni stražniki, nahajajo v Kazensko-poboljševalnih zavodih v Kočevju in Novem mestu (AS I, 15).

Za finančne stražnike, pa tudi za nekatere druge, ki so bili maja 1945 aretirani na območju Julijske krajine in so bili pogrešani, je 2. novembra 1945 pri predsedniku slovenske vlade Borisu Kidriču posredoval tudi predsednik PNOO France Bevk. Kidrič mu je pred tem v zasebnem razgovoru obljubil, da bo "dal preiskati nekatere primere priptih tržaških Italijanov, da se jih po možnosti izpusti". Bevk navaja imena "98 finančnih stražnikov (med njimi kapetan Giovanni Acanfora, ki je bil pred osvoboditvijo v zvezi s partizani), ki so bili aretirani v vojašnici Campo Marzio v Trstu. Delen seznam teh sem bil že 9. okt. t. l. poslal Centralnemu komitetu. Baje se vsi ti nahajajo v Kočevju, deloma v Novem mestu ali v bližini, kjer opravljajo razna dela. Ker so bili na podlagi svoječasne sklepe, ki je veljal

za vse, izpuščeni le oni finančni stražniki, ki so bili aretirani v vojašnici via Udine, bi bilo potrebno, da se končno izpusti tudi te, v kolikor ne visi nad njimi kaka resnejša obtožba." (AS I, 11).

Drugo, številčno največjo skupino Italijanov v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji so predstavljali bivši italijanski okupatorski vojaki, ki jih je kapitulacija Italije dohitela na območju Jugoslavije in so prišli v nemško ujetništvo. Ti so, kot se je osvobajala Jugoslavija, postopoma prehajali v jugoslovansko vojno ujetništvo, v Srbiji že od jeseni 1944. Konec aprila 1945 je bilo samo v Beogradu v vojnem ujetništvu 774 Italijanov, ki so bili razdeljeni v tri delovne bataljone. Italijanski visoki komisariat za vojne ujetnike je prosil svoje zunanje ministrstvo, da posreduje za njihovo izpustitev neposredno pri sovjetski vladi, ker je zaradi navzočnosti sovjetskih enot v Beogradu menil, da so one pravi naslov (ASDMAE 9). Tem so se pridružili tisti, ki so se vračali iz ujetništva v drugih državah in so jih jugoslovanske oblasti kot bивše okupatorske vojake zadržale v ujetništvu. Po podatkih italijanskega zunanjega ministrstva naj bi bili ti večinoma v Borovnici pri Ljubljani (ASDMAE 10).

Zaradi izpustitev, ki so bolj ali manj intenzivno potekale ves čas, se je število Italijanov v jugoslovanskem ujetništvu stalno spreminjalo. Italijanska vlada je, da bi ugotovila njihovo število, pa tudi identiteto, od jugoslovanske ves čas zahtevala sezname ujetnikov. Dobila je le delne podatke, zato so v poročilih navedene le ocene (ASDMAE 11). Obenem je Italija zlasti v javnosti s številom ujetnikov pretiravala, saj je dejstvo, da so bili Italijani v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji, uporabljala kot argument proti jugoslovanskim zahtevam na mirovnih pogajanjih (ASDMAE 12).

Mednarodni Rdeči križ (MRK) je 27. novembra 1945 poročal, da se je od več kot 50.000 Italijanov, ki so bili v jugoslovanskem vojnem ujetništvu, v domovino vrnilo že 35.000 (ASDMAE 13). Kot ugotavljajo tudi sami predstavniki MRK, velika večina teh repatriirancev niso bili dejanski ujetniki, ampak so to bili bivši italijanski vojaki, ki so se priključili jugoslovanskim partizanom. Od "pravih" ujetnikov naj bi se sprva vrnilo zlasti bolni in ranjeni (ASDMAE 14). Po podatkih, ki so jih delegatu MRK dale jugoslovanske oblasti, naj bi bilo oktobra 1945 v Jugoslaviji še 17.000 ujetnikov - Italijanov, januarja 1946 pa le še 12.000.⁶ (ASDMAE 15; ASDMAE 16).

Tudi italijansko zunanje ministrstvo je poročalo, da se je od 50.000 italijanskih vojakov, ki naj bi bili ob koncu vojne v Jugoslaviji, vrnilo 35.000, zlasti pri-

5 V prilogi AS I, 11, Seznam razpuščene legije finančnih stražnikov v Trstu, ki so bili prijeti dne 2. maja t. l. v vojašnici Campo Marzio v Trstu in doslej še ne izpuščeni, jih je od 95 imen na seznamu Caduti, dispersi (1991) 76. France Bevk je pri predsedniku slovenske vlade Borisu Kidriču posredoval tudi za naslednje: Salvatore Longo, Mario Ponso, Dario Bonara, Arturo Mion, Romano Meneghello, Carmine Zito, Umberto Fegitz, Ricardo Pangoni, Pasquale Blota, Giulio Luccardi (AS I, 11). Vsi ti so bili po podatkih v Caduti, dispersi (1991) takrat verjetno že mrtvi.

6 Število 12.000 je posredoval delegat MRK v Beogradu Schindler.

padnikov divizije Garibaldi in brigade Italia (ASDMAE 22). Po italijanskih virih pa naj bi število Italijanov v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji šele julija 1946 padlo na 12.000.⁷ (ASDMAE 17). V memorandumu apostolske nunciature v Beogradu 30. maja 1946 navajajo, da je v jugoslovanskem vojnem ujetništvu okrog 10.000 Italijanov, medtem ko naj bi bilo repatriiranih 30.000 ujetnikov, ki pa so v veliki meri bili italijanski vojaki, ki so se po kapitulaciji Italije pridružili jugoslovanskim partizanom. Te repatriacije je izvedla komisija, ki je zastopala italijansko vlado (ASDMAE 19).

Januarja 1946 je MRK razposlal seznane Italijanov, ujetnikov in zapornikov v Jugoslaviji, na katerih je bilo 9.892 imen. Med njimi je bilo tudi nekaj Nemcev. Ob tem so italijanske oblasti poudarile, da je že število 17.000 nižje od števil, ki so jih javljali različni viri, in da seznam ne upošteva tudi deportiranih civilistov iz Julijske krajine (ASDMAE 20). Tezave pri ugotavljanju števila in zlasti identitete ujetnikov so se pojavile tudi zato, ker so jugoslovanske oblasti imena na seznamih, ki so jih pošiljale MRK, spremenile v hrvaško obliko (ASDMAE 21). Julija 1946 so se ponovno pojavile domneve, da je interniranih Italijanov, skupaj z deportiranimi iz Julijske krajine, več, celo do 30.000. Ti dvomi so se pojavili ob pošiljanju paketov, saj naj bi bilo na prejemnih listkih mnogo tistih, ki jih v seznamu z 9892 imeni ni bilo (ASDMAE 17; ASDMAE 1).⁸

Italijanske oblasti tudi niso imele točnega pregleda nad tem, kje se ujetniki nahajajo. Ugotavljanje, v katerih taboriščih so ujetniki, je postalo še težje potem, ko so jih razporedili v delovne bataljone, le-te pa razpršili po celi Jugoslaviji, zlasti za dela na cestah, v pristaniščih, v rudnikih itd. (ASDMAE 18). Po podatkih MRK iz novembra 1945 naj bi bili Italijani v jugoslovanskem vojnem ujetništvu v taboriščih v Tolminu, Vipavi, Pivki, Ilirski Bistrici, Prestranku, Ajdovščini, Kopru, Kozini, Hrpeljah, Postojni, Buzetu, Kočevju, Škofji Loki (bolnica), Borovnici, Šentvidu (Ljubljana), Medvodah, na Sušaku, v Karlovcu, Sisku, Sremski Mitrovici, Zemunu, Zagrebu, Slavonskem Brodu, Beogradu, Boru, Čačku, na Banjici, v Kragujevcu, Uzicih, Valjevu, Kraljevem, Arandelovcu, Vršču, kjer je bilo taborišče za oficirje. Poleg teh navajajo tudi kraje, ki so bili takrat v Coni A pod zavezniško vojaško upravo, kot je Robiano (Trst, šola in kasarna), Katinara (Trst), Pulj (bolnica) in Gorica (bolnica), zato je verjetno, da so na seznamu vsi kraji, za katere je MRK imel podatek, da so se tam kdajkoli nahajali vojni ujetniki - Italijani (ASDMAE 21). Ta se-

znam so italijanski organi, ki so skrbeli za vojne ujetnike, dopolnjevali s podatki iz dopisovanja posameznih ujetnikov (ASDMAE 21).

Po drugem viru pa naj bi bila večina vojnih ujetnikov poleti 1945, razen v taborišču v Borovnici pri Ljubljani, v taboriščih v Beogradu, Ljubljani, Boru, Arandelovcu, na Visu in v Makedoniji (ASDMAE 10). Delegat MRK v Beogradu, ki je dobil dovoljenje za obisk vojnih ujetnikov - Italijanov sicer že junija 1945, a je prvi obisk lahko izvedel šele 19. septembra,⁹ navaja, da je do maja 1946 obiskal taborišča na Sajmištu v Beogradu, v Kočevju, Vršču, Karlovcu, zapore v Ljubljani in Novem mestu, bolnice v Zemunu, Indiji in Osijeku, vojaške bolnice v Zagrebu, Novem Vrbasu, Vršču, Pančevu in na Zvezdari (Beograd). V njih pa je bilo malo Italijanov, razen v taborišču na Sajmištu in v Vršču, kjer je bilo nekaj stotin italijanskih oficirjev in vojakov. Po njegovih podatkih naj bi bili ujetniki - Italijani tudi v drugih taboriščih, največ v Srbiji, v Demir Kapiji v Makedoniji, na Hrvaškem in v Sloveniji v Ljubljani, Kočevju, Novem mestu in Borovnici. Bili naj bi tudi v taborišču na Sušaku, v Julijski krajini pa v Vipavi, Pivki, Tolminu, Ilirski Bistrici, Postojni in Hrpeljah. Pri tem je poudaril, da so to podatki iz različnih obdobj in zato tudi morda niso več točni (ASDMAE 20; ASDMAE 15).

Italijanski viri v začetku leta 1945 ugotavljajo, da so Italijani v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji sicer bivali v slabih pogojih, imeli pa so zadostno prehrano in boljši status kot vojni ujetniki sicer, saj so bili v delovnih bataljoni, imeli so tedenski prost izhod in so sploh uživali večjo svobodo kot nemški ujetniki (ASDMAE 25). Te, pomladi 1945 še dokaj ugodne razmere so se zlasti prve mesece po koncu vojne zelo poslabšale. Najpomembnejši vzrok je bilo veliko povečanje števila vojnih ujetnikov, ne le Italijanov, ampak predvsem Nemcev in jugoslovanskih sodelavcev okupatorja, in s tem povezane neurejene bivalne in higienske razmere ter zlasti neurejena preskrba, ki je bila posledica pomanjkanja prehrane v celi državi. Obenem viri italijanskega zunanjskega ministrstva poročajo, da so ujetnikom odvzeli osebne stvari, delati so morali težka dela, bili so slabo hranjeni in oblečeni in stalno podvrženi represalijam. Poročajo tudi o krutosti nekaterih paznikov. Zaradi takih razmer je v prvih mesecih po vojni precej ujetnikov umrlo (ASDMAE 10).

Konec julija 1945 izpuščeni ujetniki - Italijani v svojih izjavah poudarjajo, da so z njimi ravnali zelo slabo, večkrat so bili brez hrane in zdravniške oskrbe,

7 V opomniku za ministrovo posebno tajništvo navajajo, da jih je potem, ko se je maja in junija 1946 vrnilo okrog 1100 ujetnikov, v Jugoslaviji ostalo okrog 12.000 (ASDMAE 18).

8 V poročilu preiskovalnega odbora za Julijsko krajino, ki je deloval v okviru ZVU, pišejo o izpustitvi 45 Italijanov, ki so bili partizani in nato v ujetništvu; isto, pričevanja izpuščenih iz jugoslovanskega ujetništva (PRO 1).

9 Delegat MRK M. Jaeggi je 19. septembra 1945 obiskal taborišče nemških in italijanskih vojnih ujetnikov na Sajmištu pri Beogradu, v katerem je bilo 900 ujetnikov. V poročilu navaja, da je v taborišču dovolj hrane, da pa primanjkuje odej in higienskih potrebščin. (ASDMAE 24).

bili so slabo oblečeni, imeli so slabe bivalne pogoje in bili so oropani vsakega dostojanstva. Z njimi naj bi jugoslovanski pazniki ravnali slabše kot Nemci (ASDMAE 26). Italijanske vojne ujetnike naj bi jugoslovanski vojak zmerjali s fašisti in z njimi ravnali z zaničevanjem in krutostjo. Izpostavljeni naj bi bili tudi primitivnosti "komunističnih vojakov". Obenem so po taboriščih jugoslovanski pa tudi italijanski "elementi" vršili propagando, da naj ujetniki po sovjetskem stahanovskem sistemu podaljšajo delovni čas in storilnost, saj naj bi to zelo koristilo Italiji, ki naj bi morala plačati Jugoslaviji kar devet milijard dolarjev za reparacije. Med taborišči omenjajo Bor, Demir Kapijo, beograjsko Sajmišče, Medolovaz, Brod, Kostolac, Stari Breg v Bački, Novi Sad, Kraljevo (ASDMAE 27; ASDMAE 28).

Italijani, ki so bili maja 1945 zajeti na območju Julijske krajine in so postali vojni ujetniki, so bili večinoma v taborišču vojnih ujetnikov v Borovnici pri Ljubljani. V njem pa so bili tudi tisti, ki so bili zajeti, ko so se prek Jugoslavije vračali iz nemškega ujetništva (ASDMAE 10).¹⁰ Vse kaže na to, da je bilo taborišče v Borovnici eno najbolj krutih in neorganiziranih ujetniških taborišč v Jugoslaviji. V tem taborišču in na pohodu do njega naj bi umrlo največ Italijanov med tistimi, ki so bili v jugoslovanskem vojnem ujetništvu. Italijanski viri poudarjajo, da so živeli v na pol podrtih barakah, brez stranišč, vode, bili naj bi goli, sestradani, stalno pretepani, stražniki naj bi jih brez razloga pobijali. Zajele so jih tudi številne epidemije. Bilo naj bi tudi več množičnih usmritev (julija 1945 naj bi tako usmrtili dve skupini, v katerih je bilo 30 in nato 20 ujetnikov) (ASDMAE 1; ASDMAE 29; ASDMAE 30; PRO 2).¹¹ Oboleli ujetniki iz Borovnice so se zdravili na gradu v Škofji Loki, kjer pa jih je več umrlo, največ zaradi tifusa.¹²

Carlo Chelleri 28. julija 1945 v poročilu o "slovanskih zbirnih taboriščih" navaja, da je bilo taborišče razdeljeno na tri dele: v enem so bili Titu nasprotni jugoslovani, v drugem nemški ujetniki, ki naj bi uživali določeno svobodo, v tretjem, največjem, pa Italijani. Zmogljivost italijanskega dela taborišča je bila 1500 ujetnikov, v njem pa naj bi jih bilo takrat 2700.¹³ Terorja nad ujetniki niso izvajali le jugoslovanski stra-

žarji, ampak tudi od njih izbrani ujetniki. V času, ko je bilo napisano poročilo, je bil vodja ujetnikov Giuseppe di Nola, pripadnik X MAS, ki naj bi bil pravi krvnik svojih tovarišev. Ujetniki so dobivali črno juho s suho zelenjavo, brez soli in maščob. Kruha ni bilo. Hitro so se širile bolezni, saj ni bilo osnovne higijene in je primanjkovalo vode. Od 11. julija, ko se je pričelo umiranje, naj bi dnevno umrlo sedem ujetnikov, do konca julija že 50. Pakete, ki so jih pošiljali sorodniki, so stražarji odpirali in izropali. Obenem pa Chelleri poroča, da je bilo okrog 1200 ujetnikov že izpuščenih, mnogi med njimi bolni in močno shujšani (ASDMAE 33).

22. avgusta 1945 je prišlo v Videm 498 ujetnikov iz Borovnice, ki so bili takoj odpeljani v bolnico. Vsi naj bi bili aretirani v prvih dneh maja 1945 na območju Julijske krajine. V izjavah opisujejo, da niso smeli pošiljati sporočil, da je primanjkovalo pitne vode, da so dobivali na dan liter in pol juhe, da so morali delati pri obnovi mostu, pri čemer so jih stražarji, ker niso mogli prenašati težkih železnih blokov, maltretirali, da je bil vsake toliko kdo, ki je skušal zbežati, ustreljen, pa tudi tisti, ki je skušal le pobirati sadeže. Od konca maja 1945 naj bi začeli prihajati sorodniki, ki so lahko prinašali pakete, iz katerih pa so skoraj vse pobrali stražarji. Odvzemali so jim obleko. Spali so na tleh. Položaj naj bi se začel izboljševati, potem ko so v Italiji pričeli izhajati članki o taborišču (ASDMAE 34; ASDMAE 35).¹⁴

V Julijski krajini so se govorice o težkih razmerah v Borovnici kmalu pojavile, Italiji naklonjeni so pričeli enačiti ravnanje jugoslovanskih oblasti z nacizmom, Borovnica pa je v njihovi propagandi postala novi Dachau (AS I, 17). Projugoslovanske organizacije so vsako tako vest imele za čisto propagando. Tako je sekretar Goriškega okrožja Julij Beltram 3. julija 1945 na zborovanju aktivistov izjavil: "Še eno nalogo bo imela ta Zveza antifašistov. Vi ste brali v raznih časopisih, legalnih in takozvanih ilegalnih, s kako nesramnimi in zločinskimi lažmi skuša sovražna propaganda oblatiti svetle cilje naše borbe in naših narodov. Tako piše list "La voce d'Italia" v svojem članku na naslovni strani o grozotah in nasilstvih v novih "Dachau taboriščih" širom vse Slovenije, kjer se preganja in muči 30 tisoč nasilno

10 V začetku oktobra 1945 jugoslovanski obveščevalni viri poročajo, da vlada med Tržacani, ki se vračajo iz nemških koncentracijskih taborišč preko Jugoslavije, splošno nezadovoljstvo, saj naj bi jim jugoslovani pobrali obleko in obutev, jih zaprli v taborišče v Borovnico. Enako naj bi se dogajalo partizanom, ki so se vračali iz Jugoslavije (AS I, 16).

11 V dopisu Novice iz Jugoslavije 13. decembra 1945 navajajo imena 4 ujetnikov, ki so bili ustreljeni. Poročilo tudi navaja, da so 24. junija iz taborišča odpeljali v Šentvid pri Ljubljani vse oficirje, skupaj 47. Ti so bili nato prepeljani v Petrovaradin pri Novem Sadu (ASDMAE, 31).

12 Na poizvedovanje Republiškega sekretariata za notranje zadeve SRS o grobovih italijanskih vojnih ujetnikov je odsek za notranje zadeve Občinske skupščine Škofja Loka 24. junija 1963 odgovoril, da je njim o Italijanih, ki so bili v letih 1945 in 1946 kot vojni ujetniki na loškem gradu, znano le to, da jih je večje število umrlo zaradi tifusa in so bili verjetno pokopani za pokopališkim zidom v Škofji Loki, kjer so pokopani tudi nemški vojak, nekateri pa tudi na grajskem vrtu (AS III, 2).

13 Koliko italijanskih vojnih ujetnikov je bilo zaprtih v taborišču, ni znano. Ohranjen je seznam 393 imen ujetnikov bataljona 316 Borovnica, ki ni datiran (ASDMAE 32).

14 Poročilu SMRE iz septembra 1945 je priložen tudi seznam s 50 imeni tistih, ki naj bi umrli v Borovnici.

odgnanih Italijanov iz Gorice in Trsta. Grozote, ki naj bi se vršile v teh taboriščih, presegajo tiste zloglasnih nemških taborišč, kjer so v masah umirali ljudje. Nočemo tudi trditi, da je v teh taboriščih najboljša in vsega dovolj. Danes nimajo potrebne hrane niti tisti ljudje, ki so v tej borbi vse žrtvovali, vse izgubili. Naravno je, da so prvi ti na vrsti. Nočemo niti trditi, da ni bil kdo v začetku pomotoma aretiran ali mobiliziran. Vršile so se tudi razorožitve ljudi, ki so zgrabili za orožje, da skupno z nami preženo okupatorja za vedno iz naše zemlje. Tudi taki primeri so se dogodili. Toda primerjati danes naša taborišča s tistimi taborišči a la Dachau je zločinsko. Še večji zločin je primerjati trpljenje poštenih in nedolžnih ljudi, žen in otrok s pravično kaznijo, ki je doletela fašistične zločince." (AS I, 18).

Slovenske oblasti so tudi zaradi govoric, ki so se širile po Julijski krajini in Italiji, ukrepale. Vodilni slovenski funkcionar v Julijski krajini Boris Kraigher je 21. junija 1945 v pismu predsedniku slovenske vlade Borisu Kidriču izpostavil: "Kako je z Borovnico. Stvar nam tu veliko škodi. Govori se o njej kot včasih o Dachau." (AS I, 19). Kidrič mu je še isti dan poslal odgovor, v katerem je zatrdil, da so glede Borovnice vse ukrenili (AS I, 20). Razmere so se postopoma izboljševale, obenem pa so taborišče počasi izpraznjevali. Do jeseni 1945 so večino ujetnikov že izpustili ali pa so jih premestili. V Borovnici, ki je bila podrejena odseku za vojne ujetnike 4. armade JA, je bilo tako 21. oktobra 1945 le še 352 ujetnikov, hrana je bila takrat sicer zadostna, a enolična, oprema pa nezadostna, saj so ujetniki še vedno ležali na deskah in je manjkalo odej. Bile pa so peči v barakah. Higiena je bila na nizki ravni, vendar se je izboljševala (AS I, 21).¹⁵ Spomladi leta 1946 so taborišče razpustili. Po pisanju tržaškega časnika *La Voce libera* pa je bilo taborišče ukinjeno sredi avgusta 1946 (*La Voce Libera*).

Jugoslovanska taborišča vojnih ujetnikov je najprej upravljala in stražila vojska. Minister za notranje zadeve Demokratične federativne Jugoslavije Vlado Zečevič je 9. julija 1945 zahteval, da nadzor prevzamejo organi za notranje zadeve pri tistih ljudskih odborih, na območju katerih so bili vojni ujetniki zaposleni. Oni so morali nadzirati njihovo delo in gibanje ter ukreniti vse potrebno, da so preprečili pobege. Za manjše prekrške pri delu ali izven njega so bili vojni ujetniki disciplinsko odgovorni ljudskim odborom oziroma organom za notranje zadeve. Obenem je Ministrstvo za narodno obrambo DFJ v skladu z zakonom o konvenciji in postopanju z vojnimi ujetniki z dne 27. julija 1929

(Ženevska konvencija) s posebnim odlokom, sprejetim 27. junija 1945, predpisalo prehrano vseh vojnih ujetnikov v skladu s Tablico sledovanja ljudske hrane št. 2550 z dne 2. junija 1945. Breme prehrane je nosil tisti, ki jih je zaposloval (AMP 1).¹⁶

Ta ukrep je bil sprejet tudi zato, da bi se razmere v ujetniških taboriščih izboljšale. Sanacija razmer pa je tekla počasi. Notranji minister Vlada Zečevič je 21. avgusta 1945 poslal slovenskemu notranjemu ministrstvu odlok zveznega predsedstva vlade z dne 10. avgusta (odlok mi ni znan), iz katerega je razvidno, da ravnanje z vojnimi ujetniki ni bilo v skladu s predpisi in da življenjski pogoji v taboriščih vojnih ujetnikov niso bili na zadostni višini. Minister zahteva, da bivalne in higienske razmere, pa tudi odnos paznikov do ujetnikov, pregledajo in uskladijo s pravili iz Ženevske konvencije in z navodili o ravnanju z vojnimi ujetniki, ki jih je izdalo Ministrstvo za narodno obrambo, ter s tablico prehrane, ki pripada vojnimi ujetnikom (AMP 2).

V okviru Ministrstva za notranje zadeve DFJ (nato FLRJ) je deloval poseben oddelek za vojne ujetnike. Avgusta 1945 so taborišča vojnih ujetnikov, podobno kot kazenska taborišča, prešla v pristojnost posebnega odseka pri notranjih ministrstvih federalnih enot in jih je postopoma prevzela Narodna milica. Pomočnik notranjega ministra Narodne vlade Slovenije Boris Kocjančič je 20. avgusta naročal okrožnim načelstvom, da morajo preko svojih referentov za preskrbo poskrbeti, da se za stražarje in vodstva taborišča preskrbi prehrana, prav tako za ujetnike, ki morajo dobiti hrano po tabeli "Sledovanje hrane za vojne ujetnike" (AMP 3). Referent za preskrbo je bil dolžan in odgovoren, skupaj z intendantom taborišča, da je v vsakem taborišču organiziral čevljarstvo, krojaško in mizarstvo delavnico, če je imel med ujetniki takšne strokovne moči, da je organiziral prevozna sredstva za prevažanje hrane in drugega materiala in da je v vsakem taborišču uredil kopalnico in pralnico, eno za stražarje in drugo za ujetnike. Vse navedeno je bilo potrebno izvesti takoj in v celoti. O narejenem so morali tedensko poročati. Ob tem v navodilu poudarijo: "V poročilu navesti, kaj se je naredilo, kakšne težkoče se pojavljajo in vzroki teh težkoč. Poročila morajo biti objektivna in vsebovati resnično stanje brez opleševanja. Da se bo to čim prej izvedlo, so odgovorna tudi načelstva Narodne milice, ki morajo to tudi kontrolirati." (AMP 3).

V skladu z usmeritvami, poslanimi 8. marca 1946, so odseki za vojne ujetnike v okviru ministrstva za notranje zadeve posamezne republike organizacijsko kot poseben odsek sodili v oddelek za izvrševanje kazni. Odsek

15 Poročilo Ozne, staba za repatriacijo, o stanju italijanskega taborišča v Borovnici z dne 21. oktobra 1945 je eno redkih, ki je ohranjeno.

16 Dopisu Ministrstva za notranje zadeve DFJ Ministrstvu za notranje zadeve v Ljubljani z dne 9. julija 1945 je priložena tablica prehrane, ki je veljala za vse pripadnike jugoslovanske armade in mornarice.

je neposredno vodil pomočnik ministra. V odseku je morala vladati vojaška disciplina, kakršna je bila v veljavi v ostalih vojno-upravnih enotah. V vojaškem pogledu, v pogledu personalnih vprašanj, plač, preskrbe in podobnega pa je odsek sodil pod armadno zaledno komando, v disciplinskem pogledu pa pod Oddelek za vojne ujetnike (AMP 4).

V Sloveniji so vojni ujetniki delali v raznih podjetjih. Tako so še konec julija 1947, ko je bila velika večina vojnih ujetnikov - Italijanov že izpuščena, dopis Mera za preprečevanje begstva vojnih ujetnikov poslali tudi Direkciji Gradisa, Direkciji državnih železnic, Direkciji cest LRS, Direkciji pošte LRS, Glavni upravi DAPPS-a, Tovarni letalskih delov Tezno, Splošni stavbarski družbi Maribor - Tezno, Tovarni Iskra Kranj, Tovarni dušika Ruše, Steklarni Hrastnik, Steklarni Rogaška Slatina, Metalni Celje, Industriji usnja Vrhnika, KID Jesenice, Cinkarni Celje, Rudniku in železarni Štore, Rudnikom TPD Zasavje, Rajhenburg in Kočevje, TPD Trbovlje in Elektrotehni Ljubljana (AMP 5).

Več ujetnikov je pobegnilo, med njimi največ tistih, ki so delali v podjetjih skupaj s civilisti, ki so jim pri begu pomagali, obenem pa je bila v takšnih podjetjih kontrola odseka za vojne ujetnike otežena. Nekatera podjetja so dajala ujetnikom tudi prepustnice za prosto gibanje (AMP 5).

Italija je sistematično zbiralala pričevanja vrnjenih vojnih ujetnikov, večinoma tista, ki so opisovala grozote, ki so se ali naj bi se dogajale. Ta pričevanja je uporabljala na mirovnih pogajanjih kot dokaz krutosti jugoslovanskih oblasti, katerim tudi zato naj ne bi smeli prepuštili Italijanov iz Julijske krajine, ki so jo zahtevali Jugoslovani. Alto Commissariato Prigionieri di Guerra je zato že konec avgusta 1945 v svojem arhivu hranil mnoge dokumente s podatki o zverinstvih, ki naj bi jih izvedli jugoslovanski vojaki in partizani proti italijanskim vojakom, ki so se ob koncu vojne nahajali na območju Jugoslavije ali so tja prišli iz Nemčije. Te izjave naj bi ujetniki preko sorodnikov poslali v Italijo. Ob tem so italijanske oblasti poudarjale, da so kljub številnim posredovanjem Italije, zaveznikov in Rdečega križa Jugoslovani kršili ne le določila Ženevske konvencije o vojnih ujetnikih, ampak tudi osnovna človečanska načela. Ravnanje z ujetniki naj bi bilo celo "una delle più grandi tragedie di questa guerra, perchè, se anche negli altri paesi belligeranti si sono purtroppo verificate delle violenze, nella Jugoslavia queste hanno raggiunto un limite fino ad ora mai conosciuto nella storia della umana sciagura." Eden od ujetnikov naj bi poudarjal: "Abbiamo sofferto più in venti giorni con Tito che in venti mesi con i tedeschi." S takšnimi ocenami naj bi se strinjali tudi tisti Italijani, ki so se priključili Titovim partizanom (ASDMAE 36; ASDMAE 37).

Bolj objektivno so položaj ocenjevale mednarodne organizacije. V poročilu UNRRE oktobra 1945 (njeni predstavniki sicer niso smeli obiskati taborišč, ker so jih

nadzirali vojaki), tako zasledimo oceno, da so razmere v celotni Jugoslaviji veliko slabše kot pri zaveznikih, da zlasti primanjkuje prehrane, zato je bilo razumljivo, da je tudi položaj v jugoslovanskih ujetniških taboriščih slabši kot v zavezniških (ASDMAE 10). Delegat MRK v Beogradu je novembra 1945 poročal, da se je položaj Italijanov v jugoslovanskem vojnem ujetništvu v zadnjih mesecih pomembno izboljšal in da je, v celoti gledano, ravnanje z ujetniki v skladu z Ženevsko konvencijo. Dobili so tudi dovoljenje, da pišejo dve dopisnici na mesec, za kar so bili izdelani posebni obrazci. Pri dopisovanju vojnih ujetnikov je bila največja ovira pomanjkanje rednega poštnega prometa med Italijo in Jugoslavijo. Potrebno pa bi bilo povečati pošiljanje pomoči, zlasti obleke in zdravil (ASDMAE 21). Podobno je položaj italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji ocenjeval delegat MRK v Beogradu Schindler, ki je v svojem poročilu poudaril, da je njihov položaj dokaj dober, da imajo dovolj hrane, slabša pa je bila obleka in obutev. Tudi bolnice naj bi bile dovolj oskrbovane. Ocenjuje tudi, da bolni glede vrnitve verjetno ne bodo imeli nobenih težav, medtem ko bo težje doseči vrnitev tistih, ki so bili vključeni v delovne bataljone, saj je Jugoslavija njihov vrnitev povezovala z vrnitvijo Jugoslovancev, ki so bili v Italiji (ASDMAE 16). Novembra 1945 pa poročajo o še vedno težkem položaju okrog 2000 italijanskih ujetnikov v Demir Kapiji v Makedoniji, za katere bi bilo zato nujno doseči vrnitev pred zimo (ASDMAE 38).

Medtem ko so v javnosti opisovale grozote, ki so se ali naj bi se dogajale ujetnikom, so tudi italijanske oblasti v poročilih med raznimi pristojnimi ministrstvi priznavale, da so se razmere v taboriščih vojnih ujetnikov, pa tudi ravnanje z ujetniki, postopoma izboljševale. Takšno oceno prinaša tudi poročilo italijanskega notranjega ministrstva, verjetno iz novembra 1945. V njem tudi poročajo, da so tisti ujetniki, za katere so jugoslovanske oblasti imele podatke, da so protifašisti, uživali večjo svobodo, občasno so se smeli prosto gibati po okolici, niso pa smeli navezovati stikov z domačini (ASDMAE 4).

Pomladi 1946 je delegat MRK v Beogradu ocenjeval, da se je položaj vojnih ujetnikov počasi izboljševal. Ob tem je italijansko zunanje ministrstvo poudarjalo, da je tako v tistih taboriščih, ki jih je delegat obiskal, in bi bilo zato potrebno vztrajati, da obišče tudi druga. Posebej so izpostavili rudnik v Arandelovcu in Demir Kapijo, kjer naj bi bilo 2000 ujetnikov, ki so delali težka dela na cesti (ASDMAE 20; ASDMAE 15). V opomniku za italijanskega zunanjega ministra oktobra 1946 poročajo, da je ravnanje z ujetniki dokaj ostro, da pa se je, kljub pomanjkanju hrane v Jugoslaviji le-ta občutno izboljšala, medtem ko je bila higiena slabša, nič pa se ni naredilo za izboljšanje obleke, tako da so bili mnogi ujetniki še vedno bosi in oblečeni v cunje (ASDMAE 18). Obenem ocenjujejo, da so bili pogoji, v katerih so

živeli ujetniki - Italijani, nekoliko boljši od tistih, v katerih so živeli Nemci. Prvi naj bi dobivali tudi več pomoči (ASDMAE 39).

Ohranjeno je tudi poročilo delegata MRK v Jugoslaviji dr. Jaeggija o obisku v bolnici v Škofji Loki maja 1946. V času njegovega obiska naj bi tja prenesli opremo iz bolnice v Novem Celju in se je iz majhne zdravstvene postaje spremenila v bolnico za zapornike v Sloveniji. Takrat je bilo v njej 600 bolnikov, največ z notranjimi boleznimi in poškodovancev pri delu. Zanje je skrbelo tudi 28 nemških medicincev - ujetnikov. Po januarju 1946 naj bi se v njej zdravilo 40 Italijanov in okrog 1000 Nemcev in Avstrijcev (ASDMAE 40).

Italijanska vlada je italijanskim vojnim ujetnikom skušala zagotoviti pomoč, zlasti zdravila in oblačila. V ta namen je italijanski Rdeči križ oktobra 1945 dal na razpolago MRK določen fond v švicarskih frankih, ta pa je nato oktobra, novembra in decembra 1945 poslal Italijanom v jugoslovanskem ujetništvu zdravila, živila in cigarete. Pri pošiljanju pomoči so se srečevali z velikimi težavami, zlasti pri njenem razdeljevanju, saj naj bi pošiljko iz oktobra 1945 ujetniki dobili šele januarja 1946. Od oktobra 1945 so ujetniki imeli tudi pravico, da pišejo po dve dopisnici na mesec in da prejemaajo pakete od doma. Tudi pri pošiljanju pošte in paketov je bilo veliko težav, saj naj bi bilo mogoče pošiljanje le preko Trsta in slovenskega Rdečega križa (ASDMAE 20).

Pri organiziranju pomoči italijanskim vojnim ujetnikom je sodelovala italijanska baza v Dubrovniku, ki pa je imela veliko težav s posredovanjem pri jugoslovanskih oblasteh, ker med vladama obeh držav ni bilo nobenih diplomatskih odnosov. Konec leta 1945 so posebno sekcijo baze odprli tudi v Splitu. Osebe baze je do konca januarja 1946 obiskalo več kot 4000 ujetnikov, katerim so razdelili veliko pomoči (ASDMAE 41).

Viri italijanske vlade med vojne ujetnike štejejo tudi italijanske okupacijske vojake v Jugoslaviji, ki so se po kapitulaciji Italije pridružili jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju. Teh je bilo na območju Jugoslavije veliko, po italijanskih podatkih med 30.000 in 35.000. Večinoma so bili vključeni v tri posebne enote - v divizijo Garibaldi, brigado Italia in bataljon Matteotti. Obstajali so tudi posebni italijanski oddelki, vključeni v 1. proletarsko divizijo. Nekaj pa jih je bilo vključenih tudi v razne druge jugoslovanske partizanske enote (ASDMAE 37).

Po osvoboditvi Jugoslavije so čakali na vrnitev v domovino. Da bi omogočili njihovo hitrejšo repatriacijo, so z dovoljenjem komandanta 2. jugoslovanskega kor-

pusa generala Duraševića ustanovili posebno italijansko komando s sedežem v Dubrovniku. Tja naj bi iz raznih območij prispeli do konca julija 1945. Baza je najela kasame za njihovo prehodno bivanje, organizirala skladišča hrane, obleke, medicinsko pomoč in celo nogometno moštvo. Izdajali so tudi tednik Ritorno. Komanda je kot Komanda italijanske baze nadaljevala delo tudi po končanih repatriacijah partizanov z nalogo, da bi zbirala in pomagala vsem Italijanom, ki so bili razseljeni po Balkanu (ASDMAE 1).

Dan pred umikom jugoslovanskih enot iz Cone A Julijske krajine, 11. junija 1945, je javni tožilec za Slovensko primorje in Trst Stanko Peterin odseku za zunanje zadeve tajništva PNOO sporočil, da je bila v okviru Komande mesta Trst ustanovljena posebna komisija za pregled taborišč vojnih ujetnikov (v njej naj bi bilo kar sto oseb), ki je imela nalogo pregledati taborišča vojnih ujetnikov. Glavni namen komisije je bil omogočiti čimprejšnjo izpušitev vseh tistih, "ki niso zakrivali zločinov proti civilnemu prebivalstvu". Do 11. junija so člani komisije že pregledali taborišča v Slovenskem primorju, svoje delo pa naj bi nadaljevali v taboriščih v Jugoslaviji (AS I, 22).

Prvi vojni ujetniki so bili izpuščeni že junija 1945, med njimi tudi tisti, ki so bili zajeti na območju Julijske krajine maja 1945, in sicer nekateri finančni stražniki (Guardia di finanza), karabinjerji (Carabinieri), člani Mestne straže (Guardia civica) in nekateri, ki niso bili v zbirnih taboriščih, ampak v posameznih krajih na Primorskem (ASDMAE 43).¹⁷ V dopisu nadzornega referata upravnopolitične komisije PNOO iz decembra 1945 najdemo podatek, da so jugoslovanske oblasti izpuščale iz vojnega ujetništva zlasti osebe, ki so bile pristojne v Julijsko krajino. Kasneje naj bi bilo izpuščanje prekinjeno, a naj bi se v kratkem ponovno pričelo, "vendar pa to ni popolnoma sigurno in se zato še sami informirajte pri vojaški upravi koliko je na tem resnice" (AS II, 10).¹⁸

Poleg pristojnih v Julijsko krajino in italijanskih partizanov so se med prvimi vračali tisti, ki so jih zajeli v tranzitu preko Jugoslavije. 21. julija 1945 je tako prispel iz Ljubljane v Trst vlak izpuščenih ujetnikov, "ki da so se vračali iz Grčije in so bili zadržani v Jugoslaviji, kjer so z njimi slabo postopali itd. Torej isti prizori kot je bilo že večkrat poročano. Le da so danes ujetniki še bolj nastopali propagandistično in so netili sovraštvo proti Jugoslaviji, kakor češ, da se homo maščevali (3000 ujetnikov)." (AS I, 23).

Junija in julija 1945 naj bi se vrnilo okrog 14.000 vojakov in civilistov, zlasti iz Beograda, Sarajeva, Dub-

17 V poročilu o proizvedovanju na Goriškem konec junija 1945 poročajo o odpustu 57 karabinjerjev iz Gorice, (ASDMAE 42) v pismu Komande legije kraljevih finančnih stražnikov Trst Glavni komandi kraljevih finančnih stražnikov: Položaj kraljeve finančne straže v Julijski krajini, 30. junija 1945, pa poročajo, da se je dvajset finančnih stražnikov že vrnilo (ASDMAE 6).

18 O izpustitvah zasledimo razna poročila v ASDMAE, največ v ASDMAE 1.

rovnika, medtem ko naj bi se v kratkem vrnilo okrog 10.000 ujetnikov preko Soluna (ASDMAE 44). Papeška komisija za pomoč je 27. julija 1945 poročala o izpuščenih vojnih ujetnikih, ki so pred kratkim pršli v taborišče pri Mestrah (ASDMAE 26).

Z izpustitvami so začasno prekinili avgusta 1945. Jugoslavija je repatriacijo ujetnikov, pa tudi italijanskih partizanov v Jugoslaviji, začela pogojevati z repatriacijo okrog 30.000 Slovencev in Hrvatov, ki so bili v Italiji, in z ravnanjem italijanske vlade z jugoslovanskimi političnimi begunci na njenih tleh, katerih izročitev je zahtevala (Troha, 1999, 89-95; ASDMAE 1; ASDMAE 20; PRO 3).¹⁹ Vrnitev naj bi oddeji dovolili le tistim, ki so sodelovali s partizani, in tistim, ki so bili v tranzitu preko Jugoslavije, vse ostale pa naj bi zadržali (ASDMAE 10; ASDMAE 11; ASDMAE 23).

Po nekaterih podatkih naj bi tudi italijanske partizane, ki se do avgusta 1945 še niso vrnili, zbrali v taboriščih za vojne ujetnike v Beogradu, Zagrebu, Valjevu, Kraljevu, Kostolcu, Smederevu, Nišu, Boru, Demir Kapiji, Tivtu, Splitu, Vršču in Borovnici. Komandant italijanske baze (za repatriacijo) v Dubrovniku je takoj posredoval v Beogradu, a je dosegel le, da je lahko baza še naprej obstajala kot Ente assistenza prigionieri in da se je v Beogradu ustanovila dislocirana sekcija baze za taborišča v Srbiji in Makedoniji. Ta je začela delovati 23. novembra 1945 in je imela tudi pisarno pri sekciji za vojne ujetnike pri Ministrstvu za obrambo. Medtem ko je bila sekcija še v formiranju, je prišel ukaz za takojšen odhod vsega vojaškega osebja baze. V bazi sta delovala le dva civilista, ki sta nato nadaljevala delo, a brez odseka za pomoč (ASDMAE 1).²⁰

Oddelek za vojne ujetnike italijanskega ministrstva za povojno pomoč je 19. februarja 1946 poročal, da so se dotlej vrnili skoraj vsi pripadniki (partizanske) divizije Garibaldi, tisti, ki so bili vključeni v ostale partizanske enote, pa so se v času poročanja zbirali v pristaniščih, od koder naj bi se vrnili (ASDMAE 46). Vrnili so se lahko ne le partizani, ampak tudi tisti, ki so lahko kakorkoli dokazali povezavo s protifašizmom. Posredovanje zanje je večinoma teklo preko organizacij KPI, ki so zbirale podatke in jih pošiljale ustreznim jugoslovanskim organom.²¹ Tem repatriacijam je sledil kon-

tingent bolnih in ranjenih (ASDMAE 1).

Februarja 1946 je italijanska sekcija za vojne ujetnike v Beogradu dobila od Josipa Broza Tita obljubo, da bodo izpuščeni vsi ujetniki razen pripadnikov RSI in nemških sodelavcev. Obenem so italijanske oblasti s posredovanjem MRK skušale zagotoviti vrnitev bolnih in ranjenih (ASDMAE 20; ASDMAE 1). Dosegli so tudi, da je bila iz italijanskih partizanov, tudi ujetnikov v taboriščih, ustanovljena posebna brigada, ki so ji poveljevali italijanski častniki. Sedež je imela v Beogradu in je konec januarja 1946 štela več kot tisoč mož. V Italijo naj bi se v kratkem vrnila tudi divizija Italia (ASDMAE 41; ASDMAE 1). Drugi viri pa poročajo, da so jugoslovanske oblasti ustanovile poseben italijanski bataljon Unità, v katerem so bili partizani, ki niso pripadali italijanskim formacijam (Garibaldinci itd.), ampak so bili pripadniki različnih enot NOV in POJ in nato bili internirani. Bil je dobro izurjen in oskrbovan ter poslan v domovino z namenom, da bi propagiral italijansko - jugoslovansko bratstvo (ASDMAE 1).

Jugoslovanska vojna mislija naj bi italijanski vladi zagotovila, da bo repatriacija končana v juliju 1946, zato so tudi ustavili pošiljanje paketov. Junija 1946 sta se vrnili dve večji skupini, ena preko morja v Benetke in druga po kopnem. Tisti, ki so prispeli v Benetke, so bili v odličnem stanju. Večinoma naj bi bili to izpuščeni delavci, ki so bolj ali manj prostovoljno ostali v Jugoslaviji in sodelovali pri obnovitvenih delih. V slabšem stanju so bili tisti, ki so se vrnili z drugim konvojem (ASDMAE 17).

O izpuščanju Italijanov iz jugoslovanskega ujetništva sta razpravljala na srečanju v začetku novembra 1946 v Beogradu tudi Tito in generalni sekretar KPI in takrat minister v italijanski vladi Palmiro Togliatti. Po tem srečanju je bilo izpuščenih nekaj tisoč ujetnikov, ki so se vrnili preko Ancone. Ena skupina je tako prispela z jugoslovanskim parnikom Gorica 28. novembra 1946. Seznane izpuščenih je jugoslovanski predstavnik smel izročiti le Togliattiju, kar se je zgodilo preko predstavnikov ankonske federacije KPI (ASDMAE 47). Kmalu zatem je posredovala tudi delegacija Vsedržavne zveze partizanov Italije - ANPI, vodil jo je Barontini, ki je dosegla ponovno izpustitev večjega dela ujetnikov, ki so

19 V pojasnilu ob pismu Mednarodnega Rdečega kriza italijanskemu zunanjemu ministrstvu, 27. novembra 1945, zunanje ministrstvo italijanski vladi pojasnjuje, da ti Jugoslovani niso vojni ujetniki, pač pa bivši vojni ujetniki, ki so bili osvobojeni po 8. septembru 1943, mnogi protirežimski Jugoslovani, ki se niso hoteli vrniti in so pod nadzotom zaveznikov in ne italijanske vlade (ASDMAE 45; ASDMAE 17).

20 Upravno-politična komisija pri PNOO za Slovensko primorje in Trst je npr. prosila javnega tožilca Slovenije, da poizve, koliko so resnični podatki, da je Oliviero Rosman, ki je pripadal diviziji Garibaldi Natisone (brigadi Buozzi), res kot vojni ujetnik v rudniku, ki naj bi bil 100 km od Beograda (AS II, 11). V poročilu preiskovalnega urada Julijske krajine pa poročajo o izpustitvi 45 Italijanov, ki so bili partizani in nato v ujetništvu; isto, pričevanja izpuščenih iz jugoslovanskega ujetništva (PRO 1).

21 Lidija Šentjarc 7. novembra 1945 poroča Borisu Kraigherju o obisku tržaškega komunista Maria Pacorja skupaj z neko žensko v Ljubljani. Pogovarjali naj bi se o vojnih ujetnikih. Ženska iz Brescie je imela potrdilo zunanjega ministrstva in pismo Luigija Longa za generala Lekića. "Če gre res za kake komuniste oziroma antifašiste, naj pošljejo imena, a samo preko tebe, sicer pa naj vršijo pritisk na svojo vlado, da naj stališče in odnose z Jugoslavijo uredi tako, da bo lahko rešeno tudi vprašanje jetnikov." (AS I, 24; AS I, 25; AS I, 26).

se izkrcali 24. decembra 1946 (ASDMAE 48). Za italijanske vojne ujetnike (in tudi druge deportirance) je posredoval decembra 1946 tudi Sveti sedež, ki je ocenjeval, da je bilo takrat v Jugoslaviji še okrog devet tisoč italijanskih vojnih ujetnikov (ASDMAE 49).

Repatriacije so se nadaljevale leta 1947. 26. februarja se je izkrcalo v Anconi še 614 nekdanjih ujetnikov, večji kontingent naj bi prispel tudi marca. Po vseh teh izpustitvah naj bi bilo v Jugoslaviji še od tisoč do dva tisoč ujetnikov (ASDMAE 48; AS I, 23). Po drugem viru naj bi bilo februarja 1947 v Jugoslaviji še tisoč ujetnikov, in sicer tistih, ki so bili politično sumljivi (discriminirati političi) in ki naj bi jih organizacije KPI prijavile jugoslovanskim oblastem kot "reakcionarne elemente" ("elementi reazionari"). V jugoslovanskem ujetništvu naj bi bilo tudi še 63 oficirjev. Prvi so večinoma delali na progi Brčko-Banovići, medtem ko so bili oficirji prepeljani v taborišče v Zemunu (ASDMAE 1). Decembra 1947 se je iz taborišča št. 213 vrnilo še 42 ujetnikov, ki so jih maja 1945 zajeli na območju Julijske krajine (ASDMAE 50).

Septembra 1947, ko so bila uveljavljena mejna določila mirovne pogodbe z Italijo, so bili iz jugoslovanskega vojnega ujetništva odpuščeni že skoraj vsi Italijani. Nekateri med njimi so ostali v Jugoslaviji in se tam zaposlili. 4. oddelek slovenskega notranjega ministrstva je tako septembra 1947 opozarjal šefe odsekov za notranje zadeve pri občinskih ljudskih odborih, da veljajo navodila glede razvida bivanja in gibanja tujih državljanov tudi za odpuščene vojne ujetnike, ki so ostali na območju Jugoslavije: "Takih ujetnikov je bilo odpuščenih že precej in odseki morajo glede njih kakor za ostale inozemce voditi posebno točno evidenco, jim izdajati izkaznico za bivanje in objavo za morebitno gibanje v notranjosti države izven okraja bivanja." Odseki so se morali povezati z upravami taborišč na njihovem območju, da so jim te sporočile točne podatke odpuščenih in kraj njihovega bivanja in zaposlitve. Odpuščene vojne ujetnike so morali opozoriti na dolžnosti, ki so jih imeli po jugoslovanskih predpisih glede prijave, bivanja v odrejenem kraju, potovanja izven kraja bivanja, njihovega zadržanja in podobnega. Kartotečne liste izpuščenih vojnih ujetnikov so morali voditi ločeno kot posebno skupino tujcev, s tem da so v rubriko "država" morali vpisati "izpuščeni vojni ujetnik" (AMP 6).

ZAKLJUČEK

V skladu z Dogovorom o ravnanju z vojnimi ujetniki, podpisanem 27. julija 1929 v Ženevi, moderno vojno ujetništvo po svojem bistvu ni ne maščevanje ne kazen, ampak pridržanje, da bi se vojni ujetniki še nadalje ne udeleževali boja. Vojni ujetniki so podrejeni oblasti sovražne države in ne oblasti oseb ali oddelkov, ki so jih ujeli. Z njimi se mora ravnati človeško in

morajo biti zavarovani pred nasiljem, žalitvami in javno radovednostjo. Nad njimi je prepovedano vršiti represalije. Vojni ujetniki ohranijo polno civilnoopravno sposobnost in svobodo veroizpovedi, spoštovati se mora njihova oseba in čast. Pustiti se jim mora vse, kar jim pripada osebno. Vojni ujetnik neha biti sovražni vojak in dolguje pokorščino državi, katere vojska ga je ujela, ter je podrejen vojaškemu kazenskemu pravu in disciplinskim predpisom, ki veljajo za oborožene sile te države.

Vlada države, v kateri oblasti so vojni ujetniki, mora skrbeti za njihovo vzdrževanje. Če ni posebnega dogovora med vojskujočima se strankama, se ravna z vojnimi ujetniki glede hrane, prenočevanja in oblačenja na isti način kakor s četami, ki so jih ujele. Lahko se jih internira v mesta, trdnjave, taborišča ali na druge kraje, od koder se ne smejo oddaljiti. Zapreti se smejo le iz neizogibno potrebnega varnostnega razloga. Vojni ujetniki (razen častnikov) se lahko uporabijo za delo, ki ne sme biti prekomerno in ne v zvezi z vojnimi operacijami. Zasluzek se uporabi za izboljšanje njihovega položaja; kar ostane po odbitku vzdrževalnih stroškov, se jim izplača, ko postanejo svobodni.

Vsak vojak je dolžan izpolniti ukaze nadrejenih organov. Ako je ujet, ga sovražna država ne sme kaznovati zaradi tega, ker je te ukaze izpolnil. Država je sama in edina odgovorna za svoje ukaze. Osebo se smejo poklicati na odgovor le vojaške osebe, ki so prekršile predpise Haškega IV. protokola, ne da bi za to imele višji ukaz. Vendar je v tem primeru odgovorna tudi njihova domača država. Noben meddržavni predpis ne ovira države, ki ujame tako osebo, da je ne bi postavila zaradi takega dejanja pred sodišče.

Vojno ujetništvo se neha s smrtjo vojnega ujetnika, z osvoboditvijo po oboroženi sili domače države, z navadnim odpustom ali hospitalizacijo v domačo državo, z zamenjavo, z osvoboditvijo po sklenjenem miru, ko naj se najhitreje repatriirajo (Tomšič, 1942, 48-53).

Italija je ob koncu vojne imela status sobojevnice, a je bila obenem tudi premagana država, s katero so zavezniške in pridružene sile sklepale mirovno pogodbo. Jugoslavija je tako v skladu z Ženevsko konvencijo do sklenitve miru imela pravico, da je bivše italijanske vojake pridržala v vojnem ujetništvu. Pri ravnanju z njimi pa je nedvomno večkrat kršila določila konvencije. Jugoslavija je določila konvencije kršila tudi s tem, da je v ujetništvu pridržala tiste, ki so bili na njenem območju le v tranzitu. Poseben problem so pripadniki policijskih enot, ki so bili zajeti maja 1945 na območju Julijske krajine. Ti sicer niso bili vojaki, so pa njihove enote sodelovale v bojih s partizani, v akcijah čiščenja terena ter v represalijah nad lokalnim prebivalstvom. Tega, da jih ne morejo obravnavati kot vojne ujetnike, so se očitno zavedale tudi jugoslovanske oblasti, saj so bili pripadniki teh enot, podobno kot tisti, ki so bili zajeti v tranzitu, med prvimi, ki so bili izpuščeni.

Določila konvencije so v drugi svetovni vojni kršile, nekatere v manjšem obsegu, tudi druge zavezniške države. Prve pa so določila Ženevske konvencije grobo prekršile sile osi, med katerimi je bila do septembra 1943 tudi Italija.

Naj na koncu kot zanimivost navedem prošnjo

Italijanov v vojnem ujetništvu v Dalmaciji, ki je bila po trditvah italijanskih nacionalistov italijanska dežela. V njej prosijo Sveti sedež za posredovanje in med drugim navajajo, da so "rimasti sbandati, abbandonati e dimenticati in questa terra lontana e molto ben diversa da quella italiana." (ASDMAE 51).

GLI ITALIANI, PRIGIONIERI DI GUERRA IN JUGOSLAVIA 1944-1947

Nevenka TROHA

Istituto di storia contemporanea, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

e-mail: nevenka.troha@guest.arnes.si

RIASSUNTO

Gli italiani prigionieri di guerra in Jugoslavia tra il 1944 ed il 1947 possono essere divisi in tre gruppi. Il primo, quello meno numeroso anche secondo le valutazioni di parte italiana, era composto dagli appartenenti alle unità militari, paramilitari e poliziesche, catturati nel maggio 1945 nella Venezia Giulia. Alcuni di costoro furono subito passati per le armi o rilasciati, gli altri furono deportati nella Zona B della Venezia Giulia o in Jugoslavia, in gran parte alla vigilia della ritirata dell'armata jugoslava dalla zona A della Venezia Giulia. Il secondo gruppo, quello più numeroso, era formato dai soldati italiani, catturati in territorio jugoslavo dai tedeschi dopo l'8 settembre del '43. Durante la graduale liberazione del territorio jugoslavo da parte delle truppe partigiane questi prigionieri passarono dalla prigionia tedesca a quella jugoslava. Tra di loro ci furono anche alcuni civili, ex impiegati d'aziende italiane in Jugoslavia. D'altro lato nel settembre del 1943 molti militari italiani di quello che era stato un esercito occupatore passarono nelle file dell'Esercito di liberazione jugoslavo. Alcuni di essi furono inquadrati in formazioni jugoslave, ma la gran parte combatté inquadrato in particolari formazioni italiane. Tutti costoro non possono essere considerati prigionieri di guerra, ma rimasero in ogni modo a combattere in Jugoslavia fino alla fine della guerra. Il terzo gruppo era invece composto dagli ex prigionieri di guerra tedeschi deportati in Germania o in altri paesi occupati che alla fine della guerra cercarono di rimpatriare attraverso la Jugoslavia e che furono invece tratti in territorio jugoslavo.

Gli italiani furono tratti in quanto appartenenti alle unità militari delle potenze occupatrici della Jugoslavia per contribuire, secondo le motivazioni addotte dalle autorità jugoslave, alla ricostruzione del paese alla cui distruzione avevano partecipato. Il governo italiano contestava alla Jugoslavia, visto anche l'importante contributo dato dagli italiani alla lotta di liberazione jugoslava dopo l'8 settembre '43, il diritto di trattenere in prigionia i cittadini di un paese che aveva lo status di cobelligerante. Tale comportamento jugoslavo violava, secondo il governo italiano, la carta dell'ONU e la legislazione internazionale.

A causa dei rilasci, che continuarono con varia intensità durante tutto il periodo preso in considerazione, il numero dei prigionieri di guerra italiani in Jugoslavia variava continuamente. Secondo alcuni dati alla fine della guerra c'erano in Jugoslavia circa 50.000 tra prigionieri di guerra italiani in Jugoslavia ed ex militari italiani che avevano combattuto nelle formazioni partigiane. Già durante i primi mesi dopo la fine della guerra fecero ritorno alle loro case circa 35.000 persone, in gran parte ex combattenti nelle formazioni partigiane. Dei prigionieri di guerra veri e propri furono rilasciati per primi gli ammalati ed i feriti. Secondo i dati forniti dalle autorità jugoslave alla Croce rossa internazionale, il numero degli ex militari italiani prigionieri in Jugoslavia era di 17.000 nell'ottobre del 1945, di 12.000 nel gennaio del 1946, di circa 1.000 nel febbraio del 1947. Secondo questi dati nel settembre 1947 quasi tutti i prigionieri di guerra italiani erano stati rilasciati. La stessa Croce rossa internazionale spedì alle autorità jugoslave un elenco con i nominativi di 9892 prigionieri di guerra e internati italiani in Jugoslavia.

Gli italiani furono detenuti in vari campi per prigionieri di guerra sparsi per tutta la Jugoslavia e nella zona B della Venezia Giulia. Nell'estate del 1945 molti prigionieri, arrestati nel territorio della Venezia Giulia, furono rinchiusi nel campo di Borovnica presso Lubiana, dove le condizioni furono estremamente dure e pesanti fino all'agosto del 1945 e molti dei detenuti morirono. Successivamente le condizioni di detenzione furono migliorate.

Fino all'agosto del 1945 in tutta la Jugoslavia i campi per i prigionieri di guerra furono amministrati dall'esercito, passando poi alla competenza dei ministeri degli interni delle singole unità federali. Le autorità jugoslave furono consapevoli della grave situazione nella quale si trovavano i prigionieri e presero misure per migliorarla. Col tempo esse migliorarono effettivamente, specialmente per quanto riguarda il cibo, e ciò anche grazie agli aiuti inviati dal governo italiano e da alcune organizzazioni private. Tale miglioramento venne riconosciuto nei loro rapporti anche dai rappresentanti delle organizzazioni internazionali, in particolare dai rappresentanti della Croce rossa internazionale.

Parole chiave: prigionieri di guerra, relazioni italo-slovene, violenza di guerra, seconda guerra mondiale

VIRI IN LITERATURA

AMP 1 - Arhiv Ministrstva za pravosodje Republike Slovenije, m. dopisi 1945-1954, dopis Ministrstva za notranje zadeve DFJ Ministrstvu za notranje zadeve v Ljubljani, 9. julij 1945.

AMP 2 - AMP, m. dopisi 1945-1954, dopis Ministrstva za notranje zadeve DFJ Ministrstvu za notranje zadeve Slovenije, 21. avgust 1945.

AMP 3 - AMP, m. dopisi 1945-1954, okrožnica Ministrstva za notranje zadeve Narodne vlade Slovenije vsem okrožnim načelstvom Narodne milice: Organizacija delavnic v kazenskih taboriščih, 20. avgust 1945.

AMP 4 - AMP, m. Navodila za izvajanje kazni, dopis oddelka za vojne ujetnike Ministrstva za notranje zadeve FLRJ Ministrstvu za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije, 3. avgust 1946.

AMP 5 - AMP, m. navodila za izvajanje kazni, dopis odseka za vojne ujetnike Ministrstvu za notranje zadeve, 31. julij 1947.

AMP 6 - AMP, m. navodila za izvajanje kazni, dopis ministrstva za notranje zadeve šefom odsekov za notranje zadeve pri občinskih izvršilnih odborih: Evidenca odpuščenih vojnih ujetnikov in delavcev Italijanov, 4. september 1947.

AS I, 1 - Arhiv Republike Slovenije, enota za dislocirano arhivsko gradivo I, f. Centralni komite Komunistične partije Slovenije, šk. 38, obveščevalno poročilo komande Vipavskega vojnega področja, 4. oktober 1945.

AS I, 2 - AS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, depeša CK KPS Oblastnemu komiteju (Obkom) KPS za Slovensko primorje, 30. april 1945, tudi 1. maj 1945.

AS I, 3 - AS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, depeša ObKom KPS v Trst, 30. april 1945.

AS I, 4 - AS I, f. CK KPS, ae 91, depeša CK KPS Obkom KPS za Slovensko primorje št. 89, 29. april 1945.

AS I, 5 - AS I, f. CK KPS, ae 91, depeša CK KPS Obkom KPS za Slovensko primorje št. 212, 30. april 1945.

AS I, 6 - AS I, f. CK KPS, ae 91, depeša CK KPS B. Kraigherju št. 99, 30. april 1945.

AS I, 7 - AS I, f. CK KPS, ae 91, depeša CK KPS B. Kraigherju, 1. maj 1945.

AS I, 8 - AS I, f. Arhiv obveščevane službe in protifašističnega boja (AIS), ae 128, seznam predlogov za aretacije, 7. maj 1945.

AS I, 9 - AS I, f. AIS, ae 129, seznam osumljenih fašizma, konec aprila 1945.

AS I, 10 - AS I, f. AIS, ae 135, seznam finančnih stražnikov v taborišču Borovnica, nedatiran.

AS I, 11 - AS I, f. CK ZKS I, šk. 52, pismo F. Bevka B. Kidriču, 2. november 1945.

AS I, 12 - AS I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 18. julij 1945.

AS I, 13 - AS I, f. Mestni osvobodilni svet Trst, m. 7a, dopis Tajništva Mestnega osvobodilnega sveta Trst Komandi vojnih taborišč v Ljubljani, 29. julij 1945.

AS I, 14 - AS I, f. MOS Trst, m. 7a, dopis sekretarja predsedstva MOS Trst Ivka Pustiška Komandi koncentracijskega taborišča Škofja Loka, 5. oktober 1945.

AS I, 15 - AS I, f. Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst, m. 3, dopis javnega tožilca za Slovensko primorje S. Peterina javnemu tožilcu Slovenije, 11. oktober 1945.

AS I, 16 - AS I, f. CK KPS, šk. 38, obveščevalno poročilo komande Vipavskega vojnega področja, 4. oktober 1945.

AS I, 17 - AS I, f. AIS, ae 186, letaki.

AS I, 18 - AS I, f. Okrožni komite Komunistične partije Julijske krajine za Goriško, m. 7, zapisnik zborovanja aktivistov Goriškega okrožja, 3. julij 1945, izjava J. Beltrama.

AS I, 19 - AS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja B. Kidriču, 21. junij 1945.

AS I, 20 - AS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kidriča B. Kraigherju, 21. junij 1945.

AS I, 21 - AS I, f. CK KPS, šk. 40, ae 5149, poročilo Ozne, štaba za repatriacijo, o stanju italijanskega taborišča v Borovnici, 21. oktober 1945.

AS I, 22 - AS I, f. PNOO, m. 3, javni tožilec, dopis javnega tožilca za Slovensko primorje in Trst S. Peterina tajništvu PNOO, odseku za notranje zadeve, 11. junij 1945.

AS I, 23 - AS I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 22. julij 1945.

AS I, 24 - AS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo L. Šentjura B. Kraigherju, 7. november 1945.

AS I, 25 - AS I, f. GO KPJK, ae 417.

AS I, 26 - AS I, f. MOS Trst, m. 7a.

AS II, 1 - AS, enota za dislocirano arhivsko gradivo II, f. Glavni štab Slovenije, fasc. 121, pismo senata pri komandi Goriškega vojnega področja pooblaščenca Ozne pri Komandi mesta Gorica, 10. maj 1945.

AS II, 2 - AS II, f. PNOO, posebni ovoj, seznami oseb, predvidenih za aretacije.

AS II, 3 - AS II, f. PNOO, fasc. 29, začasno navodilo o preiskovalnem postopku Ozne, 27. julij 1945.

AS II, 4 - AS II, f. GŠS, fasc. 121, dnevno poročilo sodišča IX. korpusne vojne oblasti, senat pri komandi Goriškega vojnega področja, 11. maj 1945.

AS II, 5 - AS II, f. GŠS, fasc. 121, dnevno poročilo sodišča IX. korpusne vojne oblasti, senat pri komandi Goriškega vojnega področja, 12. maj 1945.

AS II, 6 - AS II, f. GŠS, fasc. 121, dopis senata pri Komandi mesta Tolmin Vojaškega sodišča Tržaškega vojnega področja Komandin mesta Tolmin, 20. maj 1945.

AS II, 7 - AS II, f. GŠS, fasc. 121, dopis Komande mesta Tolmin senatu Vojaškega sodišča pri Komandi mesta Tolmin, 21. maj 1945.

AS II, 8 - AS II, f. GŠS, fasc. 121, dnevno poročilo senata pri Komandi Goriškega vojnega področja, 18. maj 1945.

AS II, 9 - AS II, f. GŠS, f. 122, dopis odseka za ujetnike Komande Tržaškega vojnega področja vsem odsekom Tržaškega vojnega področja, 27. junij 1945.

AS II, 10 - AS II, f. PNOO, fasc. 29, dopis upravno politične komisije PNOO javnemu tožilcu pri PNOO, 13. december 1945.

AS II, 11 - AS II, f. PNOO, fasc. 30, dopis Upravno-politične komisije PNOO javnemu tožilcu Slovenije, 8. februar 1946.

AS III, 1 - AS, enota za dislocirano arhivsko gradivo III, 301/34, Odsek za oblast IX. korpusa, 2. sekcija, dopis namestnika načelnika Ozne za IX. korpus J. Sluge - Lenarta Žirovniku, 26. april 1945.

AS III, 2 - AS III, fasc. pokopališča, vojaška pokopališča, grobovi, dopis Občinske skupščine Škofja Loka Republiškem sekretariatu za notranje zadeve SRS o grobovih italijanskih vojakov, 24. junij 1963.

ASDMAE 1 - Repubblica Italia, Ministero per gli affari esteri, Archivio storico diplomatico, Affari politici 1946-1950, Jugoslavia, b. 23, Splošno poročilo o ustanovitvi ujetniških taborišč za Italijane v Jugoslaviji in o razmerah v njih, februar 1947.

ASDMAE 2 - ASDMAE, AP 1930-1945, Jugoslavia, b. 144, spremni dokumenti k seznamom aretiranih.

ASDMAE 3 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 12, poročilo: Ravnanje z italijanskimi vojaki, interniranimi v jugoslovanskih zbirnih taboriščih, nedatirano.

ASDMAE 4 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 7, poročilo italijanskega notranjega ministrstva, nedatirano, verjetno november 1945.

ASDMAE 5 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 35, pismo italijanskega ministrstva za finance zavezniški komisiji: Položaj kraljevih finančnih stražnikov v Julijski krajini, 13. junij 1945.

ASDMAE 6 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 12, pismo Komande legije kraljevih finančnih stražnikov Trst Glavni komandi kraljevih finančnih stražnikov: Položaj kraljevih finančnih stražnikov v Julijski krajini, 30. junij 1945.

ASDMAE 7 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 12, pismo Misije za zvezo kraljevih finančnih stražnikov za severno Italijo z Zavezniki Glavni komandi kraljevih finančnih stražnikov, 8. julij 1945.

ASDMAE 8 - ASDMAE, AP 1930-1945, Jugoslavia, b. 146, predmet: Trst, podatki, pridobljeni z zaslišanji pripadnikov kraljeve finančne straže, ki so se vrnili iz Borovnice 14. julija 1945.

ASDMAE 9 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 12, pismo Visokega komisariata za vojne ujetnike italijanskemu zunanjemu ministrstvu: Italijanski vojaki v Jugoslaviji, 27. april 1945.

ASDMAE 10 - ASDMAE, AP 1930-1945, Jugoslavia, b. 141, opomnik italijanskega zunanjega ministrstva, urad IV, 30. oktober 1945.

ASDMAE 11 - ASDMAE, AP 1930-1945, Jugoslavia, b. 144, pismo misije UNRRA v Jugoslaviji vodji misije UNRRA, 24. september 1945.

ASDMAE 12 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 3, poročilo: Obnašanje jugoslovanskih zasedbenih sil do italijanskega prebivalstva Julijske krajine in Dalmacije, nedatirano.

ASDMAE 13 - ASDMAE, AP 1930-1945, Jugoslavia, b. 153, pismo Mednarodnega Rdečega križa italijanskemu zunanjemu ministrstvu, 27. november 1945.

ASDMAE 14 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 12, pismo MRK C. Mottironiju: Repatriacije italijanskih vojni ujetnikov iz Jugoslavije, nedatirano.

ASDMAE 15 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 23, Odposlanstvo MRK v Jugoslaviji, nedatirano, po januarju 1946.

ASDMAE 16 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 12, pismo C. Mottironija U. Zanottiju Biancu, glavnemu predsedniku italijanskega Rdečega križa, 5. januar 1946.

ASDMAE 17 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 34, poročilo: Ravnanje z Italijani, vojnimi ujetniki in deportiranci v Jugoslaviji, sporazumi o njihovi repatriaciji in prilagoditev pomoči sedanji razmeram in razmeram v bližnji prihodnosti, 5. julij 1946.

ASDMAE 18 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 23, opomnik za ministrovo posebno tajništvo, 9. oktober 1946.

ASDMAE 19 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 34, Apostolska nunciatura v Beogradu, memorandum: Pomoč Rdečega križa italijanskim in nemškim vojnim ujetnikom v Jugoslaviji, 30. maj 1946.

ASDMAE 20 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 34, pismo italijanskega zunanjega ministrstva generalnemu kraljevemu konzulatu v Ženevi: Italijanski vojaki in civilisti v Jugoslaviji, 11. maj 1946.

ASDMAE 21 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 12, pismo MRK italijanskemu zunanjemu ministrstvu: Italijanski vojni ujetniki v Jugoslaviji, 19. november 1945.

ASDMAE 22 - ASDMAE, AP 1931-1945, Jugoslavija, b. 153, pismo Zoppija predsedstvu sveta ministrov (vladi), nedatirano.

ASDMAE 23 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 12, pismo MRK italijanskemu zunanjemu ministrstvu: Repatriacije italijanskih vojnih ujetnikov iz jugoslovanskega ujetništva, 17. november 1945.

ASDMAE 24 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 12, poročilo: Taborišča za vojne ujetnike Italijane in Nemce na Sajmištu, 19. september 1945.

ASDMAE 25 - ASDMAE, AP 1930-1945, Jugoslavija, b. 141, poročilo kraljevega predstavnštva Italije v Sofiji italijanskemu vojnemu ministrstvu: Položaj Italijanov v Jugoslaviji, osvobojeni s strani partizanov, 26. februar 1945.

ASDMAE 26 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 8, Papeška komisija za pomoč: Položaj Italijanov v zaporih v Jugoslaviji, 27. julij 1945.

ASDMAE 27 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 2, izjave vojnih ujetnikov Italijanov, ki so se vrnil iz Jugoslavije, 18. junij 1946.

ASDMAE 28 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 8, izjave izpuščenih vojnih ujetnikov, avgust, september 1945.

ASDMAE 29 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 8, poročilo Elene Marsan: Ne pustimo umreti naših bratov, 1. julij 1945.

ASDMAE 30 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 34, izjave bivših ujetnikov iz taborišča v Borovnici.

ASDMAE 31 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 13, dopis: Novice iz Jugoslavije, 13. december 1945.

ASDMAE 32 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 12, seznam 393 imen ujetnikov bataljona 316 Borovnica, nedatiran.

ASDMAE 33 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 12, poročilo Carla Chellerija: Slovanska zbirna taborišča, 28. julij 1945.

ASDMAE 34 - ASDMAE, AP 1931-1945, Jugoslavija, b. 146, razne izjave izpuščenih vojnih ujetnikov, 12. september 1945.

ASDMAE 35 - ASDMAE, AP 1931-1945, Jugoslavija, b. 146, poročilo SMRE, september 1945.

ASDMAE 36 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 12, poročilo: Sporočila o nekaj grozljivostih, ki so jih povzročili jugoslovani do italijanskih vojakov in civilistov, 30. avgust 1945.

ASDMAE 37 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 14, poročilo: Ravnanje z italijanskimi vojaki, interni-

rani v jugoslovanskih zbirnih taboriščih, nedatirano, pripravljeno za mirovno konferenco.

ASDMAE 38 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 12, pismo italijanskega zunanjega ministrstva ambasadi Italije pri Svetem sedežu: Misija Svetega sedeža v internacijskih taboriščih v Jugoslaviji, 3. november 1945.

ASDMAE 39 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 34, II, poročilo: Italijanski ujetniki, nedatirano.

ASDMAE 40 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 23, poročilo: Taborišča v Jugoslaviji, ki jih je maja 1946 obiskal dr. Jaeggi.

ASDMAE 41 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 12, pismo Urada za povratnike iz vojnega ujetništva in repatriirane italijanskemu zunanjemu ministrstvu: Nastanitev italijanskih ujetnikov in internirancev v Jugoslaviji, 26. januar 1946.

ASDMAE 42 - ASDMAE, AP 1930-1945, Jugoslavija, b. 149, poročilo: Prepoznavanje, izvedeno na Goriskem, 29. junij 1945.

ASDMAE 43 - ASDMAE, AP 1931-1945, Jugoslavija, b. 145, poročilo Maria A. Cavazzutija: Položaj v Gorici v času Titove zasedbe, 11. september 1945.

ASDMAE 44 - ASDMAE, AP 1931-1945, Jugoslavija, b. 145, opomnik za glavnega direktorja političnih zadev, 18. avgust 1945.

ASDMAE 45 - ASDMAE, AP 1931-1945, Jugoslavija, b. 153, pismo MRK italijanskemu zunanjemu ministrstvu, 27. november 1945.

ASDMAE 46 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 12, pismo italijanskega ministrstva za povojno pomoč, služba za vojne ujetnike, div. 2, italijanskemu zunanjemu ministrstvu, 19. februar 1946.

ASDMAE 47 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 23, pismo Glavne komande karabinjerjev italijanskemu zunanjemu ministru: Ancona - repatriacija vojnih ujetnikov, 6. december 1946.

ASDMAE 48 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 23, opomnik italijanskega zunanjega ministrstva, 25. marec 1947.

ASDMAE 49 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 35, pismo Zoppija grofu Justu Giusti Del Giardinu, 19. december 1946.

ASDMAE 50 - ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 23, telefonska brzojavka karabinjerske čete v Gorici italijanskemu zunanjemu ministrstvu, 8. december 1947.

ASDMAE 51 - ASDMAE, AP 1930-1945, Jugoslavija, b. 145, razno gradivo o vojnih ujetnikih, dopis Italijanov na Hrvaškem in v Dalmaciji, marec 1945.

Caduti, dispersi (1991) - Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della Regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. Provincia di Trieste. Volume IV, tomo 1, 2. Udine, Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione nazionale.

Foibe (1997) - Foibe. Il peso del passato, a cura di Giampaolo Valdevit. Trieste, Venezia, IRSML del Friuli-Venezia Giulia, Marsilio.

La Voce libera - La Voce libera, 19. avgust 1946: Taborišče v Borovnici so razpustili.

PRO 1 - Public Record Office, Foreign Office 371/48953 R 18136/15263/92, poročilo Preiskovalnega odbora za julijsko krajino, 2. del, 14. november 1945.

PRO 2 - PRO, FO 371/48953 R181361/15263/92, poročilo Preiskovalnega odbora za julijsko krajino, 1. del, 27. september 1945.

PRO 3 - PRO, FO 371/48951 R 20220/15199/92, pismo britanske ambasade v Rimu britanskemu zunanjemu ministrstvu, 20. november 1945.

Spazzali, R. (1990): Foibe. Un dibattito ancora aperto. Trieste, Editrice Lega Nazionale.

Troha, N. (1997): Fra liquidazione del passato e costruzione del futuro. Le foibe e l'occupazione jugoslava della Venezia Giulia. V: Foibe, 59-96.

Troha, N. (1999): Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan, 43-72.

Troha, N. (1999 a): Genocid ali kaznovanje fašističnih zločinov. Kdo so bili usmrčeni maja 1945 v Tržaški pokrajini. V: Granda, S. & B. Šatej (eds.): Množične smrti na Slovenskem. Izola, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 285-302.

Tomšič, I. (1942): Vojno in nevtralnostno pravo. Ljubljana.